

UOT 94 (479.24)

NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN ETNİK TARİXİNƏ DAİR

©2023

İSMAYIL HACIYEV*

*AMEA Naxçıvan Bölməsi

ORCID: 0000-0001-6217-7619; e-mail: haciyev.i1951@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2023.2.106>

Xülasə: Məqalədə Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixində mühüm rol oynamış çoxsaylı etnosların bu ərazinin yerli əhalisi olması, bir qisminin isə eradan əvvəl və sonrakı ilk əsrlərdə bura gəlmələri, məskunlaşmaları və fəaliyyətləri araşdırılmışdır. Müəyyən edilir ki, bu tayfaların tam əksəriyyəti türkdilli tayfalar olmuş, bölgənin coğrafi adlarında həmin tayfaların izləri bu gün də yaşayır. Tarixi mənbələr, siyahıyaalmalar, rus və türk qaynaqları da tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan bölgəsi, etnik tarix, türkdilli xalqlar, rusdilli mənbələr, türkdilli qaynaqlar

ON ETHNIC HISTORY OF NAKHCHIVAN REGION

©2023

İSMAYİL HAJIYEV*

*Nakhchivan branch of the ANAS

ORCID: 0000-0001-6217-7619; e-mail: haciyev.i1951@gmail.com

Abstract: The article discusses that numerous ethnic groups that played an important role in the ethnic history of the Nakhchivan region are the indigenous inhabitants of this territory, and some of them arrived here BC and in the first centuries of AD, their settlements and activities. It has been established that most of these tribes were Turkic-speaking; traces of these tribes in the geographical names of the region have been preserved to this day. Historical sources, censuses, Russian and Turkish sources were also involved in the research.

Keywords: Nakhchivan region, ethnic history, Turkic-speaking peoples, Russian-language sources, Turkic-language sources

ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ НАХЧЫВАНСКОГО РЕГИОНА

©2023

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ*

* Нахчыванского отделения НАНА

Резюме: В статье рассматривается, что многочисленные этносы, сыгравшие важную роль в этнической истории Нахчыванского региона, являются коренными жителями этой территории, а некоторые из них прибыли сюда до нашей эры и в первые века нашей эры, их поселения и деятельность. Установлено, что большинство этих племен были тюркоязычными, следы этих племен в географических названиях региона сохранились и по сей день. Были также привлечены к исследованию исторические источники, переписи, русские и турецкие источники.

Ключевые слова: Нахчыванская область, этническая история, тюркоязычные народы, русскоязычные источники, тюркоязычные источники

Giriş

Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvan diyarının əlverişli təbii-coğrafi şəraiti qədim daş dövründən insanların burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. ABŞ-Azərbaycan, Fransa-Azərbaycan arxeoloqlarının birgə tədqiqatları Daş dövrünə aid əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri Naxçıvanda qədim insanların 2 milyon il bundan əvvəl məskunlaşdığını təsdiq edir.¹ Qazma mağarasındakı tədqiqatlar Paleolit dövrünün orta və son mərhələsində Naxçıvanda həyatın davam etdiyini göstərir. Üst Paleolit dövrü üçün xarakterik əlamətlərin izlənməsi qədim Qazma sakinlərinin qəbilə icmalarının yaranması ərfəsində olduğunu təsdiq edir.²

Naxçıvanda neolit dövrü e.ə. VII-VI minilliyi əhatə edir. Babək rayonunun Kültəpə kəndində yerləşən I Kültəpə abidəsinin araşdırılması onun Neolit dövründə Cənubi Qafqazın ən qədim yaşayış məskəni olduğunu göstərir.³

Naxçıvanda eneolit dövrü e.ə. VI-IV minillikləri əhatə edir. Cənubi Qafqazda Eneolit dövrünün erkən mərhələsi hələlik Naxçıvan abidələri ilə təmsil olunmuşdur.

E.ə. V-III minilliklərdə – Erkən Tunc dövründə Naxçıvanda Kür-Araz mədəniyyəti formalaşmışdır. Ən qədim Erkən Tunc dövrü abidələri Naxçıvan ərazisində aşkar olunmuşdur ki, bu da Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyətinin əsas vətəni olduğunu təsdiq edir.⁴ Azərbaycanın cənubunda, eləcə də Naxçıvan ərazisində Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları türkdilli kuti, lullubi, subi və turukki tayfaları olmuşdu.

E.ə. III minilliyin sonunda Azərbaycanın cənub rayonlarında baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər Naxçıvanı da əhatə etmiş və bu ərazidə boyalı qablarla

¹ Vali Bakhshaliyev, Catherine Marro. **The archeology of Nakhchivan ten years of new Discoveries.** Istanbul, 2009, 118 p; Baxşəliyev Vəli, Ristvet Lauren, Qopnik H., Aşurov Səfər. **Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar.** Naxçıvan, 2010, 119 s.

² Азад Зейналов. **Палеолит Нахчывана.** Автореф. дис. на соиск. учен. степ. доктора философ. по истории. Баку, 2004, 24 с.

³ Зейнəб Quliyeva. **Naxçıvanın neolit mədəniyyəti.** Naxçıvan, 2020, 160 s., s.5, 7, 13-21.

⁴ Abbas Seyidov. **Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə.** Bakı, 2003, s.8.

xarakterizə edilən yeni bir mədəniyyət formalaşmışdı. Orta Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin tədqiqi bu dövrdə Naxçıvanda güclü tayfa ittifaqlarının və şəhər dövlətlərinin formalaşdığını təsdiq edir.⁵

E.ə. VII minillikdən başlayaraq ilk minilliklərə qədər olan və yaradılan mədəniyyətlərdə Naxçıvan əhalisi ya iştirak etmiş, ya da Naxçıvanı əhatə etmişdir. Vaxtı ilə coğrafi cəhətdən Azərbaycanın mərkəzində yerləşən, geosiyasi mövqeyi ilə seçilən Naxçıvan ən qədim insanların yaşayış yeri, dünya sivilizasiya mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Naxçıvan ərazisində Daş dövründən başlayaraq müxtəlif tayfalar yaşamışlar. Bu tayfaların adları və onların etnik tarixi xüsusi tədqiqat predmeti olmamış və lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Bununla belə, B.Budaqov, Q.Qeybullayev, İ.Kəngərli, Q.Budaqova və başqaları tədqiqat işlərində Naxçıvanın etnik tarixinə də toxunmuşlar.⁶ Q.Qeybullayev isə bəhs olunan problemə ayrıca bir məqalə həsr etmişdir.⁷ Bütövlükdə götürdükdə isə Naxçıvan diyarının etnik tarixinin və əhalisinin milli tərkibinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki bəzi araşdırıcılar bu problemlə bağlı saxta və uydurma fikirlər irəli sürür və bununla da ərazinin “Böyük Ermənistan”ın tərkib hissəsi olduğunu əsaslandırmağa, Azərbaycan türklərinin bu ərazilərə gəlmə olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Əslində, bu fikir tamamilə yanlışdır, heç bir elmi əsasa söykənmir.⁸ Azərbaycan türkləri bu ərazilərin ən qədim sakinləri olmuşlar.

Naxçıvanın etnik tarixində türkmənşəli etnoslar

Naxçıvan diyarında yaşayan tayfalar Urmiya gölünün ətrafında yaşayan tayfalarla çox sıx əlaqədə olmuşlar. Kutı, lullubi, subi, turukki və başqa tayfalar bu ərazilərin ən qədim sakinləri olmuşlar. Naxçıvan bölgəsi tarixən Azərbaycanın cənub ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin tərkibində olmuşdur. Həmin dövlətlərin türkmənşəli etnosların siyasi qurumları olması artıq şübhə doğurmur.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində göstərilən tayfalar əsasında Assur mənəblərində adları manna və maday kimi çəkilmiş etnoslar tarix səhnəsinə çıxırlar.⁹ Manna (e.ə. IX-VII əsrlərdə) və Midiya (e.ə. 673-550-ci illər) dövlətləri türk xalqlarının tarixində mühüm siyasi qurumlardır. Mannalılar türkmənşəli qəbul edilsə də, midiyalıları tədqiqatçılar belə qəbul etmirlər.¹⁰ Lakin türkoloq A.Sanduç midiyalıları türkmənşəli hesab edir.¹¹ Naxçıvan bölgəsi müxtəlif vaxtlarda Midiyanın sərhədləri daxilində olmuşdur. E.ə. VI əsrin ortalarında Naxçıvan ərazisinə 10 min nəfərdən ibarət midiyalı ailə köçürülmüşdür.¹² Ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin Naxçıvan əhalisi

⁵ Vəli Əliyev, Rəsul Bağirov. **Naxçıvanın qədim qala şəhərləri**. Bakı, 2018, 192 s., s.34-36, 52-57, 72-75.

⁶ Budaq Budaqov, Qiyasəddin Qeybullayev. **Naxçıvan diyarının yer yaddaşı**. Bakı, 2004; İlqar Kəngərli. **Kəngərli elinin soy kitabı**. Bakı, 2005; Budaqova Q. **Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri**. Bakı, 1998 və b.

⁷ Qiyasəddin Qeybullayev. **A.g.m.**, s.37-44.

⁸ Тофик Мамедов. **A.g.m.**, с.58-61.

⁹ Budaq Budaqov və d., **A.g.k.**; İlqar Kəngərli. **A.g.k.**; Budaqova Q. **A.g.t.** və b., s.37.

¹⁰ Игорь Дьяконов Михайлович. **A.g.k.**, 572 с. и др.

¹¹ Sanducci A. Qədim alimlər türk xalqları haqqında. “**Azərbaycan**”, 2023, 12 yanvar.

¹² Budaq Budaqov v.d., **A.g.k.**; İlqar Kəngərli. **A.g.k.**; Budaqova Q. **A.g.toponim**, s.14.

ilə bağlı verdiyi fərmanda Naxçıvan əhalisi “maq” (mar) adlandırılır.¹³ “Naxçıvan marların ölkəsidir” (F.Buzand). “Qoxtanda marların kəndləri mövcuddur” və s. Bunlar göstərir ki, Naxçıvan bölgəsində madaylar (maqlar, marlar) yaşamışlar və onların türkmənşəli olması qəbul edilir.¹⁴ Bununla əlaqədar Q.Qeybullayev maraqlı ümumiləşdirmələr aparır: “Naxçıvan ərazisi eramızdan xeyli əvvəl başlayaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuşdur. Bu ərazinin qədim əhalisi Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfalarla eyni etnik mühitə malik olmuşdur”.¹⁵

Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibi tarixən türkdilli tayfaların üstünlüyü, çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Çünki bu bölgənin ən qədim yerli əhalisi türkdilli tayfalar olmuşdur. Bu bölgəyə tarixin sonrakı mərhələlərində müxtəlif türkdilli tayfalar da köç etmiş və bu ərazidə yaşayan eynidilli tayfalarla qaynayıb qarışmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, hələ e.ə. VII əsrdə şimal istiqamətindən Cənubi Qafqaza gəlmiş sak tayfaları Naxçıvan ərazisində də məskunlaşmışdır. Bu tayfaların türkdilli olması tədqiqatçılar tərəfindən sübut edilmişdir.¹⁶ Sakların bir qolu olan kol tayfası da (Koltan, Qoxtan) Naxçıvan bölgəsinin Ordubad ərazisində yaşamışlar. Ordubadın Nüsnüs kəndindən qərbdə “Sak dağı” adlanan bir dağ sakların adını yaşatmaqdadır. Sözügedən kəndin ən böyük küçələrindən biri “Sak” adını daşıyır və bu küçə Sak dağının şərqindədir. Mahmud İsmayıl bu toponimlərin, eləcə də Nüsnüs kəndinin şimal-şərq, Naxçıvanın qərb istiqamətində yerləşən Saqqarsu adlı yerin və çayın da saklarla bağlı olduğunu yazmışdır.¹⁷ Herodota görə saka (sak – İ.H.) etnonimi skif anlayışı ilə eynidir, bircə o fərq var ki, bu etnosu ellinlər “skif” çağırırdılar, farslar isə “saka” adından istifadə etmişlər.¹⁸

E.ə. II əsrdə Naxçıvan bölgəsində qədim türkmənşəli bulqar tayfasına mənsub ailələrin məskunlaşması da elmə məlumdur. Ordubad ərazisindəki Vənənd yaşayış məntəqəsinin onlara məxsus olması bəllidir.¹⁹ Qafqaz dağlarından şimalda yaşayan bulqarlar e.ə. 149-127-ci illərdə Cənubi Qafqaz ərazisinə gəlmişlər. V əsr müəllifi yazır ki, gələnlər öz başçılarının adı ilə məskənlərini Vənənd adlandırdılar.²⁰ Tədqiqatçıların bir qisminin ehtimalına görə toponim Azərbaycanın məşhur əlvəndi tayfasının adından götürülmüşdür. Oykonom hər iki halda etnotoponimdir və türk mənşəlidir.

Naxçıvan ərazisinə türk qəbilələrinin gəlişi və məskunlaşması

İlk orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsinə qarqar, şirak, basin, alban, xəzər, gerus və s. türk qəbilələri gəlmişlər. VII-VIII əsrlərdə baş vermiş ərəb-xəzər müharibə-

¹³ Qiyasəddin Qeybullayev. *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*. Bakı, 1994, 248 s., s.82.

¹⁴ Sanducci A. Qədim alimlər türk xalqları haqqında. “*Azərbaycan*”, 2023, 12 yanvar.

¹⁵ Qiyasəddin Qeybullayev. Naxçıvan ərazisində azərbaycanlıların qədim etnik tarixinə dair. “*Tarix və onun problemləri*”. 1999, №2, s. 37-44, s.39.

¹⁶ Qiyasəddin Qeybullayev. *A.g.k.*, 248 s., s.151-170.

¹⁷ Mahmud İsmayıl. *Azərbaycan xalqının yaranması*. Bakı, 1955, s.19.

¹⁸ Геродот. История. М., АСТ. 2006, Книга VII, с.64; Zaur Həsənov. *Çar skiflər. Çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi*. Bakı, 2005, s. 59 (480 s.).

¹⁹ *Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri*. Bakı, 2001, 376 s., s.133-135.

²⁰ *Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət*. Bakı, 1999, 588 s., s.106-107.

lərinin döyüş meydanı əsasən Azərbaycan ərazisi idi.²¹ Mənbələrdə xəzərlərin abas, kulac, tarna, avar, oğuz, bulqar, biral, paçınak, kabar və başqa tayfalardan ibarət olduğu qeyd olunmuşdur.²² Q.Budaqovanın fikrincə, Naxçıvan bölgəsinə xəzərlərin içərisində peçeneqlər də gəlmişlər.²³ Peçeneqlər Albaniyada, indiki Ermənistan ərazisində və Naxçıvan bölgəsində məskunlaşmışdılar. Mənşəcə onlar antik mənbələrdə qeyd olunan basinelərdir. Peçeneqlər Orta Asiyanın qədim türkdilli tayfalarından biri olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində bu etnonim Biçənək adlı bir yaşayış məntəqəsi və aşırım adında əksini tapmışdır. Tədqiqatçılar peçeneqlərin bir sıra ərazilərdə və müxtəlif tayfalardan ibarət olduqlarını yazmışdır. Cənubi Qafqazda mövcud toponimlər əsasında həmin tayfaların əslində Kuerçi, Erdim, Çur, Kuloba, Qarabay, Qarabağ, Kapan və Çoban adlandırdıqları müəyyən edilmişdir.²⁴ Həmin tayfa adlarının Yardımlı, Çoryurt, Göyərçin, Qarabağ və Qapanlı toponimlərində əks olunduğu aşkar edilmişdir. Bunlar içərisində Qarabağ tayfasının adı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ona görə ki, Azərbaycanda, Şərqi Türkiyə ərazisində və Naxçıvan bölgəsində Qarabağ, Qarabağlar toponimləri geniş yer tutur.

Qarabağ toponimlərinin peçeneqlərin Qarabay tayfasının adı ilə bağlılığı şübhə doğurmur, çünki peçeneq dilində Qarabay etnoniminin sonundakı “y” səsinin başqa türk dillərində “f” səsinə uyğunluğu fikri vardır.²⁵ Digər tərəfdən, Qarabağ toponimləri çox geniş areala malikdir və əsasən peçeneqlərin yaşadıkları bölgələrdə mövcuddur.

Erkən orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixində bulqar və peçeneqlərlə yanaşı, hunlar, kəngərlər və xəzər tayfaları da müəyyən rol oynamışlar. Naxçıvan bölgəsində Xəzəryurd oronimi göstərir ki, burada xəzərlər də yaşamışlar. Şimali Qafqazın Xəzərsahili ərazisi xəzərlərin ana yurdu hesab olunur.²⁶ Ona görə də xəzərlərin Cənubi Qafqazla münasibətlərinin qədim tarixi vardır. V əsrə aid bir mənbəyə görə xəzərlərin indiki Ermənistan ərazisinə hərbi yürüşləri eramızın II əsrində başlanmışdır.²⁷ Alban tarixçisi Musa Kalankatlı xəzərlərin Albaniyaya ilk hücumunu 350-ci ilə aid edir. Ərəb tarixçisi Təbəriyə görə Sasani şahı Xosrov Ənuşirəvan Kür-Araz çayları arasında 10 min Xəzər ailəsini yerləşdirmişdi.²⁸

V-VI əsrlərdə xəzərlərin Cənubi Qafqaza basqınları zamanı onların bir hissəsi burada məskunlaşmışdı. Sonra da 623-cü ildən başlayaraq 796-cı ilədək vaxtaşırı Ərəb-Xəzər müharibələri baş vermişdir ki, bu müharibələrin döyüş meydanı əsasən Azərbaycan ərazisi idi.²⁹

²¹ Артамонов Михаил Илларионович. **История Хазар**. Ленинград, 1962, с.181, 205-211.

²² Гияседдин Гейбуллаев. **Топонимия Азербайджана**. Баку, 1986, 192 с., с. 43-46.

²³ Budaq Budaqov **vd.**, **A.g.k.**; İlqar Kəngərli. **A.g.k.**; Budaqova Q. **A.g.k.** və b., s.16, 20-21.

²⁴ Гияседдин Гейбуллаев. **A.g.k.**, 192 с., s.106-107.

²⁵ Николай Александрович Баскаков. **Введение в изучение тюркских языков**. Москва, 1969, с.257.

²⁶ Светлана Александровна Плетнева. **Хазары**. Москва, 1976, с.16.

²⁷ Моисей Хоренский: **История Армении**. Москва, 1893, с.113

²⁸ Зия Бунятов. **Азербайджан в VII-IX вв.** Баку, 1965, 392 с., с.107-116.

²⁹ Михаил Илларионович Артамонов. **A.g.k.**, с.181, 205-211; Зия Бунятов. **A.g.k.**, 392 с., с.108-115; Светлана Плетнева. **A.g.k.**, с.16, с.35-39.

Mənbələrdə xəzərlərin abas, kulas, tarna, avar, oğuz, bulqar, bizal, paçınak, kabar və b. tayfalardan ibarət olduğu qeyd olunmuşdur.³⁰ Xəzər tayfalarının Naxçıvan bölgəsində məskunlaşma vaxtını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, bəzi faktlarla fikir yürütmək olar. “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı əsərdə Naxçıvan bölgəsində Tarnavar toponiminin qeyd olunmasına görə,³¹ belə nəticəyə gəlmək olar ki, xəzərlərin bu tayfası hər halda VII əsrdən qabaq gəlib burada məskunlaşmışdı.

Naxçıvanın etnik tarixində kəngərlərin yeri və rolu

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, peçeneqlərin bir hissəsi kəngər adlanmışdır. Bilqamış dastanından bəhs edən F.Ağasıoğlu yazır ki, “ölkənin şumer hissəsinin adı Kİ.EN.Qİ. şəklində yazıldığından bəlli olur ki, şumerlər özlərini kenqer adlandırmışlar”.³² Kenqer-kəngər tayfaları Orta Asiyada Kang dövlətində yaşayanların adıdır və o, “Kanq ərləri, kişiləri” mənasını verir.

Naxçıvan bölgəsində kəngərlər tarixən mühüm rol oynamışlar. Kəngərlərin Cənubi Qafqazda məskunlaşması eramızın əvvəllərinə aiddir. Bu dövrdə Mərkəzi Asiyadan Şərqi Avropaya hərəkət edən hunlar Kanq əyalətindən keçərək kəngərlərin bir hissəsini özlərinə qatmışlar.³³ Eramızın əvvəllərində türkdilli kəngərlər Azərbaycan ərazisində məskun idilər. Cənubi Qafqazda kəngərlərin iki regionda yaşaması məlumdur: həm Albaniyanın qərbində – onun Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd zonasında, həm də Naxçıvanda. Cənubi Qafqazda kəngərlərin adı hələ 193-213-cü illərə aid hadisələrdə çəkilmişdir və II əsr yunan müəllifi Klavdi Ptolomey Albaniyada şəhərlərin birinin Qanqar adlandığını yazmışdır.³⁴ Suriya mənbələrində Naxçıvan bölgəsində kəngərlər ilk dəfə 542-552-ci illərin hadisələrində çəkilmişdir. Ona görə də bəzi tədqiqatçıların kəngərlərin Naxçıvan bölgəsində məskunlaşmasını 826 və 836-cı illərə aid etmələri³⁵ həqiqətə uyğun deyildir. Kəngər tayfası uzun əsrlər boyu Naxçıvan bölgəsində yaşamış və bölgənin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişlər.

Oğuz-türk tayfası olan kəngərlərin nəsil qolları haqqında Səfəvi imperiyası zamanında olan yazılı mənbələr dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Kəngərli arxivində olan tarixi sənədlərə əsasən Kəngərli elinin qollarına məxsus 23 tayfa adı çəkilmişdir.³⁶

Rusiya-İran müharibələrinə aid salnamələrdən əldə edilmiş məlumatlara görə Naxçıvan uzun müddət Səfəvi dövlətinin xidmətinə “Naxçıvan süvariləri” adı altında Kəngərli elindən yığıma atlı dəstələr göndərirdi. Naxçıvan xanlığını yaranan

³⁰ Николай Александрович Баскаков. **А.г.к.**, с.257, с. 195-196, 237.

³¹ **Армянская география VII века**, по Р.Х. СПб., 1877, с.48.

³² **Билqamış dastanı**. Bakı. 1999, 92 s., s.83.

³³ Altay Məmmədov. **Kəngərlər**. Bakı, 1996, s.16.

³⁴ Моисей Хоренский: **История Армении**. Москва, 1893, с.113, с.155-156.

³⁵ Məhəmməd həsən bəy Vəliyev-Baharlı. **Azərbaycan**. Bakı, 1993, 208 s., s.41.

³⁶ Elmira Seyidbəyli. **Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri**. Bakı, 2000, s.18-20.

və onu bir neçə əsr idarə edən kəngərlilər olmuşlar.³⁷ 1828-ci ildə Naxçıvan xanlığı Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonra, 1831-1832-ci illərdə ilk dəfə Kəngərli tayfası Naxçıvan əyalətində və Naxçıvan şəhərində siyahıya alınmışdır. XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlarda Naxçıvan əyalətindəki 2791 azərbaycanlı ailələrdən 920-si kəngərlilər nəslinə mənsub idi.³⁸ İ.Şopenə görə Naxçıvanda kəngərlilər aşağıdakı tayfalardan ibarət idi. Yurdçu, Qızıllı, Sarvanlar, Xalxallı, Pirhəsənli, Salaş, Ağabəyli, Qarabağlar, Kəmən, Cağatay, Qaraxan, Hacılar, Cəmşidli, Bilici, Qızıl İlan, Qurdlar, Qaradolaqlı, Şabanlı, Kəlfir, Ərəfsəli, Qaracalı, Qarakövsərli, Bolqarlı, Kürd Mahmudlu, Əliyanlı, Ziyadlı, Bərgüşadlı.³⁹ Naxçıvanda Kəngərli tayfalarına 6437 nəfər mənsub idi. Bütünlükdə isə o vaxt Naxçıvan əyalətində 24385 nəfər adam yaşayırdı.⁴⁰ İ.Şopen Kəngərlilər nəslinin 1433 ailədən ibarət olmasını göstərir. Ola bilsin, kəngərlilərdən Qarabağda qışlayanları Naxçıvanda aparılan bəzi siyahıya alınmalarda nəzərə almayıblar.

1832-ci il kameral siyahısında Kəngərli tayfasına geniş yer verilmişdir. Burada kəngərlilərin Kəngərli tayfası və onun tirələri ayrıca olaraq qeyd edilir: 411 ailə, 879 kişi, 815 qadın, cəmi 1694 nəfər. Digər tayfalara mənsub azərbaycanlılar: 494 ailə, 1004 kişi, 926 qadın, cəmi 1930 nəfər... Köçürülən ermənilər: 265 ev, 600 kişi, 510 qadın, cəmi 1110 nəfər... Bütünlüklə, şəhərdəki evlərin sayı 1330, 2871 kişi, 2599 qadın, cəmi 5470 əhali göstərilib. Kameral siyahıda 2 xan ailəsi, 45 bəy və sultan ailəsi, 11 nəfər hərbiçilər qeyd olunub.⁴¹

1832-ci ilə aid arxiv işində kəngərli tayfasının aşağıdakı tirələri qeyd edilib: Bilici, Qaradolaqlı, Sarbanlar, Xalxallı, Salahı, Gomayıl, Qarabağlar, Ağabəyli, Cağataylı, Qaraxanbəyli, Qəclər (Kəclər), Cəmşidli, Şabanlı (Şahbanlı), Kəlfir, Pirhəsənli, Ərəfsəli, Qızıllı, Qara köçəri, Qaracalı, Yurdçu, Əlixanlı, Əliələkbərlilər, Qızılqışlaqlılar, Qurdlar və s.

Kameral təsvirdə Kəngərli tayfasına mənsub tirələrin yaşadıkları məhəllələr də qeyd edilib. Həmin ildə Naxçıvan şəhərində aşağıdakı mərhələlər qeydə alınıb: Sarvanlar, Erməni məhəlləsi (1828-ci ildə İranda köçürülən ermənilər), Oruc məhəllə, Köhnə Qala, Xoşulu, Əlixan, Çaparxana, Ziyılarxı, Bilici, Şahab, Xoylu, Təzəkənd, yaxud Uzun Divar. Bunların hər birində yaşayan kəngərlilərin mənsub olduqları tayfa tirələrinin də adları qeyd edilib. Məsələn, Naxçıvan şəhərinin Sarvanlar məhəlləsində Kəngərli tayfasına mənsub olan aşağıdakı tirələrin (nəsillərin) adlarına rast gəlinir: Yurdçu, Qızıllı, Qaradolaqlı, Pirhəsənli, Sarvanlar, Salahılar, Xalxallılar, Gomayıllar, Qarabağlar, Ağabəylilər, Cığataylılar, Qaraxanbəylilər. Əlixanlı məhəlləsində isə yaşayan kəngərli tirələri: Ağabəyli,

³⁷ Musa Quliyev. *Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri*. Bakı, 2013, 184 s., s.76.

³⁸ Гияседдин Гейбуллаев. *К этногенезу азербайджанцев*. Баку, 1991, с.101-102; *Статистическое описание Нахичеванской провинции*. СПб., 1833, с. 32,

³⁹ Иван Иванович Шопен. *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи*. СПб., 1852, 1236 с., с.537-538.

⁴⁰ Иван Иванович Шопен. *A.g.k.*, 1236 с., с.525.

⁴¹ *Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA)*, F.314, siy.6, iş 12, v.2-26.

Ərəfsəli, Qızıllı, Əlixanlı, Salahlı, Qəclər (Kəclər). Şahab hissəsində isə əsasən Bilicilər yaşayırdı.⁴²

Ümumiyyətlə, 1832-ci il kameral siyahısı Naxçıvan kəngərliləri haqqında ətraflı məlumat verən orijinal ilk rusdilli mənbədir.⁴³ Təsadüfi deyildir ki, V.Qriqor-yev və İ.Şopen əsərlərini yazarkən bu kameral siyahıdan faydalanmışlar.

“Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə görə, “Naxçıvan elatından” olan Kəngərli camaatı Qarabağda qışlayaraq Naxçıvanda yaylayarmış.⁴⁴

İ.Şopen də “Erməni vilayəti...”nə həsr olunmuş əsərində⁴⁵ Kəngərli nəslini, onların yerləşdiyi ərazilər, əhalinin tərkibi haqqında da məlumat verir. Onun yazdığına görə, Rusiya Naxçıvanı işğal edən zaman orada 67 xan, 373 bəy və sultan olmuşdur.⁴⁶ Digər bir rus müəllifi K.Smironov Naxçıvanda Kəngərli nəsilə yanaşı, aşağıdakı bəy nəsilərinin olmasını qeyd etmişdir: Talışovlar, Ağasibəyovlar, Murad-əsilbəyovlar, Şahtaxtinskilər, Vəzirovlar, Camalbəyovlar, Sultanovlar, Elçiyevlər və s.⁴⁷

XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbədə göstərilir ki, Naxçıvan əyalətində iki böyük tayfa birləşməsi yaşayır: Kəngərlər və Qaracalar. Burada qeyd olunur ki, Kəngər tayfaları aşağıdakı kəndlərdə məskundurlar: Yurdçu – Cəhri kəndində; Cümüşüdlü – Govurarx, Xok, Şahtaxtı və Gildasar kəndlərində; Xalxallı – Vayxır kəndində; Qaraxanbəyli – Qaraxanbəyli kəndində; Ağabəyli, Caqataylı, Qaracallı, Bilici, Qaraqulağı, Keçilər, Sarvanlar, Şahbanlı, Əlixanlı – Naxçıvan şəhərində; Ərəfsəli – Kərimbəy Dizə kəndində; Səleykə – Nəhəcir, Külüs və Mahmudoba kəndlərində; Qızıllı – Kültəpə kəndində; Pir Həsənli – Kaqan kəndində; Qızılqışlaq – Bulqan kəndində; Kəlfir – Tırkeş və Sələsüz kəndlərində; Qarabağlar – Qarabağlar kəndində.⁴⁸ Qaracalar tayfası isə Dərələyəz mahalında yarımköçəri həyat tərzini keçirirdilər.

Naxçıvan ərazisindəki coğrafi adlardan aydın olur ki, burada abdal, hun, quşçu, bayan və b. qədim türk tayfaları da məskunlaşmışdılar. XI-XII əsrlərdə Naxçıvana səlcuq-oğuz türkləri də gəlmişlər. Bunlara yaycı, bəkdili, xələc və b. oğuz tayfaları ilə bağlı toponimləri göstərmək olar. Sonralar ustaçlı, rumlu və b. türk qəbilələri diyarda daha fəal olmuşlar. Türk tayfalarından didivarlı, qızıllı, əmirxanlı, ərəfsəli, hacılı, keçili, kəlfirli, qaraxanbəyli, qarxunlu, əlixanlı, muğanlı və onlarla başqaları bölgənin aborigen xalqları olmuş, bu gün də muxtar respublika ərazisində həmin tayfaların izləri qalmış, bir sıra yaşayış məskənləri onların adları ilə adlanmışdır.

⁴² NMRDA, F.314, siy.6, iş 12, v.265.

⁴³ NMRDA, F.314, siy.6, iş 12, v.357.

⁴⁴ **Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri** (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2000, 576 s.

⁴⁵ Иван Иванович Шопен. **A.g.k.**, 1236 с.

⁴⁶ **A.g.k.**, с.468-469.

⁴⁷ Константин Николаевич Смирнов. **Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края**. Баку, 1999, 156 с., с.51.

⁴⁸ **Статистическое описание Нахчыванской провинции**. Составлено В.Григорьевым. СПб., 1833, 264 с., с.32.

Göründüyü kimi, tarixən Naxçıvan əhalisi türklərdən – azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Dövrün mənbələrində bu barədə faktlara kifayət qədər təsadüf olunur. Məsələn, ərəb xəlifəsi I Müaviyə (661-696) Azərbaycana qoşun göndər-məzdən qabaq öz saray alimini çağıraraq soruşur: – Azərbaycan barəsində nə bilirsən? Azərbaycanla yaxşı tanış olan alim belə cavab verir: – Azərbaycan qədimdən türklər ölkəsidir və onlarla məskundur.⁴⁹ Müəllifi məlum olmayan “Əcaib əd-Dünya” əsə-rində (XIII əsr) Naxçıvanda əhalinin sıx olması, ağbəniz olmaları, bədii oyma və ağac emalı sahəsində mahir olmaları, qorxmaz, qonaqpərvər və xoş xasiyyətləri ilə seçilmələri, dillərinin xoşagələnlərinin olması, xüsusilə İslam dininin səfai tərziyətinə itaət etdikləri və s. barədə maraqlı məlumatlar verilir.⁵⁰

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” də etnik məsələlərin araşdırılması baxımından diqqəti cəlb edir. Belə ki, XVIII əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan sancağının əhalisi siyahıya alınmış, əhalinin milli tərkibi, məşğuliyyəti, vergi sistemi, demoqrafik vəziyyəti qeydə alınmışdır. “Müfəssəl dəftər”də Naxçıvana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürənlərə qarşı obyektiv təhlillər verilir. Sübutlarla göstərilir ki, lap qədimdən Naxçıvan sancağı bugünkü ərazi ilə bərabər, Ermənistanla həmsərhəd rayonların ərazilərini də əhatə etmiş (Vedi rayonunun cənub-şərq hissəsi, Dərələyəz rayonunun bütün ərazisi, Cermux rayonunun yarısı, Sisyan (Qarakilsə) rayonunun əsas hissəsi və Mehri (Meğri) yaşayış məntəqəsi daxil olmaqla rayonun bir neçə yaşayış məntəqəsi). Bu torpaqlar əzəli oğuz yurdu olmuşdur. “Naxçıvan dəftəri”ndə Naxçıvanın inzibati-ərazi bölgüsü, nahiyələr, nahiyələrə daxil olan şəhər və kəndlərin adları, dövlətin vergi sistemi, vergiyə cəlb olunan şəxslərin adı və ata adları, müxtəlif məscid, karvansara, dükan, bazar, hamam və s. adları verilmişdir ki, bunların hamısı Azərbaycan dilindədir. XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan sancağındakı müsəlmanların əhalinin ümumi sayındakı nisbəti təqribən 70-76 faiz təşkil edirdi.⁵¹

Naxçıvanın etnik tarixi tarixi mənbələrdə

“Naxçıvan dəftəri”ndə verilmiş inzibati-ərazi bölgüsündən görünür ki, Naxçıvan sancağına 14 nahiyə – Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Aslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan, Dərələyəz⁵² daxil idi ki, bunların da adları Azərbaycan-türk mənşəlidir.

Naxçıvanın orta əsrlər tarixi barədə ilk mənbələrin məlumatı və tədqiqatçıların rəyləri həmin ərazinin bütün orta əsrlər boyu, əvvəlki dövrlərdəki kimi, Azərbaycanın tərkibində olduğunu və əhalisinin azərbaycanlılardan ibarət olduğunu təsdiq edir.

Naxçıvana qarşı ərazi iddialarını bu bölgənin etnik tarixi, əhalinin milli tərkibi, coğrafi adların 97,4 faizinin Azərbaycan dilində olması faktları rədd edir.

⁴⁹ Respublika, 1999, 17 aprel.

⁵⁰ **Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə.** Əcaib əd-Dünya (Dünyanın qəribəlikləri). Bakı, 2003, 192 s., s.135-136.

⁵¹ **Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri.** Bakı, 2001, 376 s., s.15.

⁵² **A.g.k.,** s.11.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan bölgəsində, əsasən, türkdilli tayfalar yaşamışlar. Azərbaycanlılar qədim zamanlardan Naxçıvanın əsas etnosu olub. Siyasi hakimiyyət də təbii olaraq həmişə azərbaycanlıların əlində olub. Nəinki Naxçıvan bölgəsində, indiki Ermənistan deyilən ərazidə də azərbaycanlılar yaşamışlar. “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur”, “Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistan” əsərlərində bunlar faktlarla əsaslandırılmışdır.⁵³ XIX əsrin ortalarında İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasını tədqiq etmiş A.V.Parvitski yazır ki, qəzada 55 azərbaycanlı kəndi, 7 erməni kəndi vardı.⁵⁴

XIX əsr rus mənbələrində də Naxçıvan əhalisinin sayı və etnik tərkibi haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Elə bir XIX əsr rus tədqiqatçısı tapmazsan ki, Qriboyedovun “müsəlman ölkəsi” adlandırdığı Naxçıvanı digər millətlərə aid etmiş olsun. Qriboyedov 1828-ci il sentyabrın 23-də komandan Paskeviçə yazdığı məktubda Naxçıvan əyalətində 2428 ailə, o cümlədən 2024 müsəlman ailəsi və 404 yerli erməni ailəsinin olduğunu bildirir.⁵⁵ Qriqoryevin “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” əsərində isə əyalətdə 4959 ailənin olması göstərilir: 4149 müsəlman ailəsi və 810 erməni ailəsi.⁵⁶ Göründüyü kimi, kameral siyahıyaalmaya görə, bəzi vaxtlarda ermənilər Naxçıvan əhalisinin yalnız altıda birini təşkil etmişdir.

Nəticə

Naxçıvan əhalisinin tərkibində həm sayca, həm də etnik cəhətdən əsaslı dəyişiklik Rusiya işğalından sonra baş vermişdi. Bu, çarizmin Azərbaycan əhalisini, o cümlədən Naxçıvanı erməniləşdirmək siyasətinin nəticəsi idi. Lakin çarizmin bütün səylərinə baxmayaraq, nəinki ermənilər əhalinin əksəriyyətini təşkil edə bilmədi, həm də onlar bu ərazidə duruş gətirə bilmədilər.

1832-ci ildə Naxçıvan əyalətində yaşayanların 17138 nəfəri azərbaycanlı, 2690-ı yerli, 1340-ı isə Türkmənçay müqaviləsindən sonra İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər idi.⁵⁷ 1919-cu ildə isə Naxçıvan qəzası əhalisinin tərkibində azərbaycanlılar 62,5 faiz, ermənilər 36,7 faiz, Şərur-Dərələyəzdə müvafiq surətdə 72,3 faiz və 27,1 faiz təşkil etmişdir.⁵⁸

XX əsrin 20-ci illərində baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr və qarşıdurmalar ermənilərin Naxçıvan bölgəsini tərk etməsi ilə nəticələndi.

⁵³ Səməd Sərdariniya. **İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur**. Bakı, 2014, 224 s.; Əziz Yusif oğlu Ələkbərli. **Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistan**. Bakı, 1994, 208 s., s.16-19, 90-91.

⁵⁴ Андрей Парвицкий. Экономический быт гос. крестьян Северо-Западной части Шарура и восточной части Даралагеза Шаруро-Даралагезского уезда Эриванской губернии. «Материалы для изучения эк. быта государственных крестьян Закавказского края». Том IV. 1886, с.99

⁵⁵ Elm, 2009, 27 fevral.

⁵⁶ **Статистическое описание Нахчыванской провинции**. Составлено В.Григорьевым. СПб., 1833, 264 с., с.72.

⁵⁷ Иван Иванович Шопен. **A.g.k.**, 1236 с., с.38-39.

⁵⁸ **Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA)**, f.970, siy.1, iş 142, v.61.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsində türkdilli-azərbaycanlı əhali avtoxton olmuş və bu ərazidə türk mənşəli etnoslar aparıcı rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Abbas Seyidov. **Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə**. Bakı, 2003, s.8.
2. Altay Məmmədov. **Kəngərlər**. Bakı, 1996, s.16.
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət **Arxivi (ARMDA)**, f. 970, siy.1, iş 142.
4. **Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət**. Bakı, 1999, 588 s.
5. BəxtiyarTuncay . **Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı**. Bakı, 2009, 280 s.
6. **Bilqamis dastanı**. Bakı. 1999, 92 s.
7. Budaq Budaqov, Qiyasəddin Qeybullayev. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı, 2004, **Elm**, 2009, 27 fevral.
8. Elmira Seyidbəyli. **Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli** arxeoqrafik sənədləri. Bakı, 2000, s.18-20.
9. Əziz Ələkbərli. **Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistan**. Bakı, 1994, 208 s.
10. **Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri** (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2000, 576 s.
11. İlqar Kəngərli. **Kəngərli elinin soy kitabı**. Bakı, 2005
12. Qiyasəddin Qeybullayev. **Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən**. Bakı, 1994, 248 s.
13. Qiyasəddin Qeybullayev. Naxçıvan ərazisində azərbaycanlıların qədim etnik tarixinə dair. **“Tarix və onun problemləri”**. 1999, №2, s.37-44.
14. Mahmud İsmayıl. **Azərbaycan xalqının yaranması**. Bakı, 1955, s.19.
15. Məhəmməd həsən bəy Vəliyev (Baharlı). **Azərbaycan**. Bakı, 1993, 208 s.
16. Musa Quliyev. **Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri**. Bakı, 2013, 184 s.
17. **Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA)**:F.314, siy.6, iş 12.
18. **Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri**. Bakı, 1998
19. **Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri**. Bakı, 2001, 376 s.
20. **Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Əcaib əd-Dünya (Dünyanın qəribəlikləri)**. Bakı, 2003, 192 s.
21. **Respublika**, 1999, 17 aprel.
22. Sanducci A. Qədim alimlər türk xalqları haqqında. **“Azərbaycan”**, 2023, 12 yanvar.
23. Səməd Sərdariniya. **İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur**. Bakı, 2014, 224 s.
24. Vali Bakhshaliyev., Catherine Marro. **The archeology of Nakhchivan ten years of new Discoveries**. Istanbul, 2009, 118 p.
25. Vəli Baxşəliyev., Lauren Ristvet, Hillari Qopnik, Səfər Aşurov. **Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar**. Naxçıvan, 2010, 119 s.
26. Vəli Əliyev, Rövşən Bağirov. **Naxçıvanın qədim qala şəhərləri**. Bakı, 2018, 192 s.

27. Zaur Həsənov. **Çar skiflər**. Bakı, 2005.
28. Zeynəb Quliyeva. **Naxçıvanın neolit mədəniyyəti**. Naxçıvan, 2020, 160 s.
29. Азад Зейналов. **Палеолит Нахчывана**. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. доктора философ. по истории. Баку, 2004, 24 с.
30. Андрей Парвицкий. **Экономический быт гос. крестьян Северо-Западной части Шарура и восточной части Даралагеза Шаруро – Даралагезского уезда Эриванской губернии**. «Материалы для изучения эк. быта государственных крестьян Закавказского края». Том IV. 1886, с.99.
31. **Армянская география VII века**, по Р.Х. СПб., 1877, с.48.
32. Геродот. **История**. М. АСТ. 2006
33. Гияседдин Гейбуллаев. **К этногенезу азербайджанцев**. Баку, 1991, с. 101-102
34. Гияседдин Гейбуллаев. **Топонимия Азербайджана**. Баку, 1986, 192 с.
35. Зия Муса оглы Буниятов . **Азербайджан в VII-IX вв**. Баку, 1965, 392 с.
36. Иван Иванович Шопен. **Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи**. СПб., 1852, 1236 с.
37. Игорь Михайлович Дьяконов. **История Мидии от древнейших времён до конца IV века до н.э.** 2-е изд. доп. СПбГУ, 2008. – 572 с. и др.
38. **История Армении Моисея Хоренского**. Москва, 1893, с.113.
39. Константин Николаевич Смирнов. **Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края**. Баку, 1999, 156 с.
40. Михаил Илларионович Артамонов. **История Хазар**. Ленинград, 1962, с.181, 205-211.
41. Николай Александрович Баскаков. **Введение в изучение тюркских языков**. Москва, 1969, с. 257.
42. Светлана Плетнева. **Хазары**. Москва, 1976, с.16.
43. **Статистическое описание Нахичеванской провинции**. СПб., 1833, с. 32.
44. **Статистическое описание Нахчыванской провинции**. Составлено В. Григорьевым. СПб., 1833, 264 с.
45. Тофик Мамедов. К вопросу об этническом составе Азербайджана IV-VII вв. **Доклады АНА ССР**. Т. XXXI. Баку, 1975, №9, с. 58-61.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu – Hacıev İsmayıl Muxhtar – academician, akademik, AMEA Naxçıvan Bölməsi. Nakhchivan branch of ANAS. Azərbaycan, Naxçıvan. Azerbaijan, Nahcivan.